

Təsəvvüf qadınları: Rəbiyə əl-Ədəviyyənin məhəbbət mistikası

f.f.d. Qəmər xanım Cavadlı

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədr müavini

Bakı, Azərbaycan

haci_xanim1960@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-6229-2860>

Daxilolma tarixi: 15.05.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 31.10.2025

Xülasə

İlkin dövr sufi düşüncəsində diqqətçəkən önəmli simalardan biri Rəbiyə əl-Ədəviyyə (718–801) və onun “ilahi eşq doktrinası” adlandırılan mənəvi yanaşmasıdır. Bu yarıəfsanəvi qadın sufi haqqında birbaşa özünə aid yazılı mənbələr mövcud olmasa da, sonrakı dövrlərə aid müəlliflərin rəvayətləri, bioqrafik mətnləri və xalq arasında dolaşan əfsanələr əsasında onun şəxsiyyəti və dini-fəlsəfi baxışları haqqında müəyyən təsəvvür formalaşdırmaq mümkündür.

Rəbiyə əl-Ədəviyyənin yaşadığı dövr İslam hüququnun – şəriətin – formalaşmış möhkəmləndiyi bir mərhələdir. Bu dövrdə şəriət yalnız dini həyatın deyil, eyni zamanda, hüquq, siyasət və cəmiyyətin idarə olunmasının əsas qanunverici çərçivəsini təşkil edirdi. Şəriətin qadınlara verdiyi hüquq və vəzifələr isə onların ailə və cəmiyyətdəki mövqelərinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır.

Bu məqalədə Rəbiyə əl-Ədəviyyənin sufizm tarixindəki rolu onun “ilahi məhəbbət” anlayışı çərçivəsində, həmçinin dövrün hüquqi-mənəvi kontekstində təhlil olunur. Tədqiqatda tarixi-hermenevtik yanaşma ilə yanaşı, mənbə tənqidi və komparativ analiz metodlarından da istifadə edilmişdir. Rəbiyənin fikirləri birbaşa yazılı əsərlərlə deyil, onun haqqında formalaşmış təzkirə ədəbiyyatı və digər Orta əsrlər bioqrafik mənbələr əsasında yenidən təhlil olunur.

Rəbiyə əl-Ədəviyyə təlimində “ilahi məhəbbət” mərkəzi anlayış kimi çıxış edir. Onun bu məhəbbətə əsaslanan mistik yanaşması formalaşmaqda olan İslamın ortodoksal prinsiplərindən qaynaqlanır.

Hərçənd Rabiyyənin öz qələmindən çıxmış əsərlər mövcud deyil; əldə olan bioqrafik mənbələr, – xüsusilə məşhur sufi təzkirəçisi Fəridəddin Əttarın verdiyi məlumatlar, – onun dua və nəsihətləri əsasında dini görüşlərinin yenidən təhlilinə imkan verir. Bu mənbələrdə, əsasən, onun dostları və qonaqları ilə söhbətləri, suallara verdiyi cavablar və nəsihət xarakterli fikirləri yer alır. Rabiyyənin mistik yanaşması daha çox “tövbə, şükür və təcəllə” anlayışları ətrafında cəmlənir, onun asketik həyat tərzi ilə tamamlanır.

Açar sözlər: *təsəvvüf, şəriət, mistika, məhəbbət lirikası, asketizm, təcəllə doktrinası, Rabiyyə əl-Ədəviyyə.*

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

Women of Sufism: The Mysticism of Love in Rābi‘a al-‘Adawiyya’s Thought

Assist. Prof. Qamarkhanum Javadli

Deputy Chair of the Caucasus Muslims Board
Baku, Azerbaijan
haci_xanim1960@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-6229-2860>

Date of submission: 15.05.2025

Date of acceptance: 31.10.2025

Abstract

One of the most prominent figures in early Sufi thought is Rābi‘a al-‘Adawiyya (718–801) and her spiritual approach is often referred to as the “doctrine of divine love.” Although no writings directly attributable to this semi-legendary female mystic have survived, the narratives of later authors, biographical accounts, and popular legends allow us to form a certain understanding of her personality and her religious-philosophical outlook.

The period in which Rābi‘a al-‘Adawiyya lived coincided with the formation and consolidation of Islamic law (sharī‘a). During this time, the sharī‘a constituted not only the framework of religious life but also the fundamental legislative structure for law, politics, and social governance. The rights and duties assigned to women within the sharī‘a played an important role in strengthening their status both within the family and society at large.

This article examines the role of Rābi‘a al-‘Adawiyya in the history of Sufism through the lens of her concept of “divine love,” while situating her within the legal–ethical context of her era. The study employs a historical–hermeneutical approach alongside source criticism and comparative analysis. Her ideas, preserved not in direct written works but in the hagiographical literature (tadhkira) and other medieval biographical sources, are reassessed on the basis of these materials.

In Rābi‘a al-‘Adawiyya’s teaching, “divine love” emerges as a central concept. Her mystical approach, grounded in this love, stems

from the developing orthodox principles of Islam. Although no writings from her hand are extant, the available biographical sources—especially the accounts of the renowned Sufi hagiographer Farīd al-Dīn ‘Aṭṭār—enable a reinterpretation of her religious views through her prayers, sayings, and admonitions. These sources mainly record her conversations with friends and visitors, her responses to questions, and her moral counsel. Rābi‘a’s mystical perspective is primarily shaped by the notions of “repentance, gratitude, and divine manifestation (tajallī),” complemented by her ascetic way of life.

Keywords: *Sufism, Sharia, Mysticism, Love Lyrics, Asceticism, Doctrine of Manifestation, Rabi‘ah Al-Adawiyah*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license.

Женщины суфизма: любовная мистика Рабии аль-Адавии

Ә.ф.ф. Гамарханым Джавадлы

Заместитель председателя Управления мусульман Кавказа

Баку, Азербайджан

haci_xanim1960@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-6229-2860>

Дата подачи статьи в редакцию: 15.05.2025

Дата подтверждения статьи к публикации: 31.10.2025

Резюме

Одной из наиболее значимых фигур ранней суфийской мысли является Рабия аль-Адавия (718–801) и её духовный подход, известный как «доктрина божественной любви». Хотя до наших дней не дошли письменные источники, непосредственно принадлежащие этой полуполюгендарной женщина-суфию, рассказы более поздних авторов, биографические сочинения и народные предания позволяют сформировать определённое представление о её личности и религиозно-философских взглядах.

Период жизни Рабии аль-Адавии совпал с этапом формирования и укрепления исламского права — шариата. В это время шариат представлял собой не только основу религиозной жизни, но и фундаментальную законодательную структуру, регулиующую право, политику и управление обществом. Права и обязанности, предоставленные женщинам в рамках шариата, сыграли важную роль в укреплении их положения в семье и в общественной жизни.

В данной статье роль Рабии аль-Адавии в истории суфизма рассматривается через призму её понимания «божественной любви», а также в контексте правовых и духовных реалий её эпохи. В исследовании используются историко-герменевтический метод, а также методы критики источников и сравнительного анализа. Взгляды Рабии переосмысливаются на основе тазкире-литературы и других средневековых биографических источников, поскольку собственных её сочинений не сохранилось.

В учении Рабии аль-Адавии «божественная любовь» выступает как центральная категория. Её мистический подход, основанный на этой любви, восходит к формирующимся ортодоксальным

принципам ислама. Несмотря на отсутствие её авторских трудов, имеющиеся биографические источники — особенно сведения известного суфийского тазкире-писателя Фарид ад-дина Аттара — позволяют вновь проанализировать её религиозные воззрения через призму её молитв, наставлений и поучений. В этих источниках в основном приводятся её беседы с друзьями и посетителями, ответы на вопросы и нравоучительные высказывания. Мистическое мировоззрение Рабии формируется прежде всего вокруг понятий «покаяние, благодарность и божественное проявление (таджалли)», которые дополняются её аскетическим образом жизни.

Ключевые слова: суфизм, шариат, мистика, божественная любовь, аскетизм, таджалли, Рабия аль-Адавия.

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC.

Giriş

İslamın tədvin və formalaşması yarandığı gündən etibarən, zamana paralel olaraq davam etmiş, qısa müddətdən sonra isə müəyyən fərqli düşüncələrə ayrılacaq qədər zəngin və çoxşaxəli bir fikir mühiti formalaşdırmışdır. Dinamik dini-mədəni proseslərin təsiri altında mistika (İslamın tam formalaşma dövrü sayılan VII–VIII əsrlərdə genişmiqyaslı dini cərəyan) sufizm təriqətinə çevrilmişdir. Xilafətin mərkəzi və şərq bölgələrində, həmçinin Mesopotamiya, Suriya və Şərqi İran ərazilərində ilkin müsəlman müctəhidlərinin yaratdıqları icmalar və məclislər zamanla inkişaf etmiş, böyük sosial institutlar sayılan sufi qardaşlıqları formasını almışdır. Bu qardaşlıqlar məzmunca əlahiddə təbliğ metodlarına, həyat tərzinə, əxlaqi-etik sistemə, ruhani fəlsəfəyə, hətta müstəqil iqtisadi bazaya malik olmuşdur. Daha sonralar – Orta əsrlər dönəmlərində – təsəvvüf məktəbi müsəlman cəmiyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi sayılmış, müəyyən mərhələlərdə təqib və təzyiqlərə məruz qalsa da, özünün təməl mahiyyətini bugünümüzədək qoruyub saxlaya bilmişdir.

İlkin dövr təsəvvüf düşüncəsində diqqətəlayiq simalardan biri Rəbiyə əl-Ədəviyyə (təqribən, 718–801) və onun “ilahi eşq doktrinası” adlanan mənəvi-fəlsəfi görüşüdür. Bu yarıəfsanəvi qadın sufi haqqında dövrümüze gəlib-çatan birbaşa yazılı mənbələr mövcud olmasa da, onun şəxsiyyəti və dini baxışları sonrakı dövrlərə aid klassik sufi təzkiyələri, bioqrafik əsərlər, rəvayətlər və xalq arasında dolaşan əfsanələrdə müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. Bu nümunələr əsasında da müəyyən elmi mülahizələr irəli sürmək mümkündür.

Rəbiyənin öz qələmindən çıxmış hər hansı bir əsər günümüze gəlib-çatmamışdır; lakin onun haqqında məlumatlar, əsasən, sufi təzkiyələri, xüsusilə Fəridəddin Əttarın “Təzkiyətül-övliya” əsərində yer alan duaları, nəsihətləri və sufilərlə söhbətləri əsasında nəql olunur. Bu mənbələr bir daha göstərir ki, Rəbiyə əl-Ədəviyyə sufizm tarixində “tövbə, zöhd və ilahi məhəbbət” anlayışlarının inkişafında mühüm rol oynamışdır (Əttar, 2011, 109-117)

Rəbiyə əl-Ədəviyyənin yaşadığı dövr İslamın təməl mənbələri olan Qurani-Kərim və sünneyə əsaslanaraq, hüquqi-sosial sistem kimi şəriətin təşəkkül tapıb möhkəmləndiyi bir mərhələdir. Bu dövrdə şəriət yalnız dini ayinlərin deyil, eyni zamanda, hüquq, siyasət və ictimai idarəetmənin əsas hüquqi çərçivəsini təşkil edirdi. Müsəlman fərdin dünyagörüşü, ictimai mövqeyi və hüquqi statusu şəriət müddəaları ilə müəyyən olunurdu.

Şəriət, eyni zamanda, qadınlara bir sıra hüquq və mükəlləfiyyət də vermişdir ki, bu da onların ailə və cəmiyyətdəki mövqelərinin sabitləşməsində və qorunmasında mühüm töhfə olmuşdur. Nikah (kəbin) institutu qadını əxlaqi-hüquqi baxımdan müdafiə edir, onu izdivac xaricindəki münasibətlərdən, – o cümlədən zina və əxlaqsızlıqdan, – qorumağa yönəlirdi. Polişamik ailə modellərində belə, hər bir qadının hüquqları müstəqil şəkildə müəyyənləşdirilir və şəriət çərçivəsində qorunurdu (İbn Rüşd, 1996; Ahmed, 1992).

Mülki və iqtisadi hüquqlar baxımından, Orta əsrlər müsəlman qadınının statusu bir çox hallarda Avropanın öz qadınlarına verdiyi hüquqi vəziyyətdən üstün hesab edilə bilər. Belə ki, müsəlman qadınlar müstəqil mülkiyyət sahibi olmaq, miras almaq, məhkəmədə şahidlik etmək, sərbəst şəkildə iqtisadi fəaliyyət göstərmək hüququna malik idilər; hətta ər belə, şəriətin qadına verdiyi hüquqları ləğv etmək və ya məhdudlaşdırmaq səlahiyyətinə malik deyildi (Mernissi, 1991; Joseph, 1964).

Şəriətin etik normaları ilkin tədrisdən başlayırdı və ən önəmli cəhət ondan ibarətdir ki, məktəb təhsil proqramlarının, əsasən, oğlanlar üçün nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, qızların da dini biliklər almaları üçün hər cür imkan yaradılırdı. Qadınlar arasında məşhur hafizlərin, mühəddislərin, hətta sufilerin olmaları faktı sübut edir ki, İslam təhsilində gender fərqliliyi mövcud deyildi. Alim qadınlar haqqında məxəzlərdə maraqlı faktlarla rastlaşırıq; məsələn, İmam Hüseyn ibn Əlinin (ə) qızı Səkinə ədəbi-siyasi dərnekədə mütaliə və poeziya dərsləri apararmış. Maliki məzhəbinin banisi İmam Malik ibn Ənəsin (r) (713–795) qızı atasının kitabını yanlış oxuyanların səhvlərini təshih edərmiş. Murtəza ibn Dai Həsəninin (XI-XII əsrlərin tanınmış şiə alimi) qızı Bint əl-Murtəza “Nəhcül- Bəlağə”ni o qədər mükəmməl bilirmiş ki, Şeyx Əbdürrəhim Bağdadi onunla bu mövzuda məsləhətləşərmiş.

Zeynəb bint Məkki (XII əsr) böyük bir elmi dərneyin rəhbəri olmuş, mühazirələrinə çoxlu sayda alim toplaşmış. Müəzza əl-Ədəviyyə Ənbəri, Ümmi Dərda, Rabiyyə əl-Ədəviyyə və Fatimə Nişapuri kimi qadınlar isə tarixdə sufi təriqətlərinin məşhur nümayəndələri kimi qalmışlar.

Digər tərəfdən, Rabiyyə əl-Ədəviyyə kimi sufi qadın nümayəndələrinin mistik şəxsiyyətlərinə dair mənbələr onun sufilik ənənəsində etik-mənəvi təhsil baxımından qadınların fəal iştirakının mümkünlüyünü göstərir.

Rəbiyə əl-Ədəviyyənin yaşadığı dövrdə, – erkən sufilik mərhələsində, – İslam dünyasında məhz belə bir təhsil və dini bilik imkanlarının mövcudluğu, onun “ilahi məhəbbət” və “şəriət” anlayışları çərçivəsində qadınların mənəvi inkişafının mümkünlüyü ideyasını gücləndirir. Rəbiyə yalnız mistik dua və təfəkkür yolu ilə deyil, həmçinin sufi öyrənmə və sufilərarası mənəvi müzakirələr yolu ilə dini-etik biliklərə yiyələnmiş bir şəxs kimi xatırlanır.

Bu məqalədə Rəbiyə əl-Ədəviyyənin sufizm tarixindəki rolu onun “ilahi məhəbbət” anlayışı çərçivəsində, dövrün hüquqi-mənəvi kontekstində təhlil olunur. Tədqiqatda tarixi-hermenevtik yanaşma ilə yanaşı, mənbə tənqidi və komparativ analiz metodlarından da istifadə edilmişdir. Rəbiyənin fikirləri birbaşa yazılı əsərlərlə deyil, onun haqqında formalaşmış təzkirə ədəbiyyatı və digər Orta əsrlər bioqrafik mənbələr əsasında yenidən təhlil olunur.

Rəbiyə əl-Ədəviyyə təlimində “ilahi məhəbbət” mərkəzi anlayış kimi çıxış edir. Onun bu məhəbbətə əsaslanan mistik yanaşması formalaşmaqda olan İslamın ortodoksal prinsiplərindən qaynaqlanır, hərçənd öz qələmindən çıxmış əsərlər mövcud deyildir. Mövcud bioqrafik mənbələrin, xüsusilə məşhur sufi təzkirəçisi Fəridəddin Əttarın verdiyi məlumatlar, dua və nəsihətləri əsasında Rəbiyənin dini görüşlərini təhlil etmək mümkündür. Bu mənbələrdə, əsasən, onun dostları və qonaqları ilə söhbətləri, suallara verdiyi cavablar və nəsihət xarakterli fikirləri yer alır.

Rəbiyənin mistik yanaşması daha çox “tövbə, şükür və təcəllə” anlayışları ətrafında cəmlənir, onun asketik həyat tərzini tamamlanır.

Rəbiyə əl-Ədəviyyənin məhəbbət mistikası mövzusu İslam təsəvvüfü, qadın mistikliyi və dini etikada olduqca maraqlı tədqiqat sahəsidir. Müasir filoloji, tarixi və dini tədqiqatlarda bu mövzu müxtəlif səviyyələrdə işlənmişdir.

Bu əsərlər arasında Marqaret Şmitin “Müsəlman qadın sufilər: Rəbiyə və İslamda digər qadın mistika nümayəndələrinin həyatı və irsi” (“Muslim Women Mystics: The Life and Work of Rabia and Other Women Mystics in Islam”; Oxford, Oneworld Publication, 2001); “Sufi Rəbiyə və İslam aləmində onun müqəddəs yoldaşları” (“Rābia The Mystic and Her Fellow-Saints in Islām”; Cambridge 1928); Rkia Elaroy Kornelin “Rəbiyə: rəvayətdən əfsanəyə – İslamın ən məşhur qadın müqəddəsinin bir çox üzünü” (“Rabi'a From Narrative to Myth: The Many Faces of Islam's Most Famous Woman Saint, Rabi'a al-'Adawiyya”; Londra: Oneworld Academic, 2019); Könül Bünyadzadənin “Rəbiyə əl-

Ədəbiyyə və Edit Ştaynın fikirləri əsasında sufi məhəbbət fenomenologiyası” (“The Sufi Phenomenology of Love Based on the Thoughts of Rabia Al-Adawiyya and Edith Stein”; International Journal of Islamic Thought, December 2020, 12 (1): 27-33) adlı məqaləsi; Seyid Fəzlullah Mirheydəri, Həbibullah Hüseyni Mirabadi və Leyla Dehqaninin həmmüəllifliyi ilə yazılmış “Rabiyə əl-Ədəbiyyənin fikirlərində “ilahi sevgi” anlayışı və onun Hafiz Şirazinin şeirləri ilə müqayisəli təhlili” (“Divine Love in Rabi’ah Adawiyya’s Thought and Its Comparison with the Poems of Hafez Shirazi”; “Dil sənəti” rüblük jurnalı, h. 1403, cild: 9, №: 2.); Derin Süleymanın “Rabiyədən ibnül-Faridə: “sufi məhəbbət” anlayışının bəzi paradıqlarına doğru”; doktorluq dissertasiyası (“From Rabi’a to Ibn al-Farid: towards some paradigms of the Sufi conception of love”; Universitet of Leeds, 1999); Əbdürrəhman Bədəvinin “Rəbiyə əl-Ədəbiyyə: ilahi eşqin şəhidi” (“Şəhîdetü’l-İşki’l-ilâhî: Râbi’atü’l-‘Adəviyyə”; Kahire 1962); Taha Abdülbaki Sürurun “Rabiyə əl-Ədəbiyyə və İslamda mənəvi həyat” (“Rabi’atül-‘Adəviyyə vəl-ḥayati-ruḥiyyə fil-İslam”, Qahirə, 1957); Əbdülmünim əl-Cəndilin “Rabiyə əl-Ədəbiyyə və Bəsranın bakirə qadını əl-Bətül” (Rabi’atül-‘Adəviyyə: ‘Azrâ’ü’l-Başra əl-Bətul”, Qahirə, 1987); Səmih Atıf əz-Zeynin “Rabiyə əl-Ədəbiyyə: tədqiqat və təhlil” (“Rabi’atül-‘Adəviyyə: Dirasə vət-tahlil”, Beyrut, 1988); Vidad Səkkakinin “Aşiqlərdən olan sufi qadın: Rabiyə əl-Ədəbiyyə” (“əl-‘Âşika əl-Mutaşavvifə Rabi’atul-‘Adəviyyə”, Dəməşq, 1989); Sofi Horinin “İslâm aləmində ilk qadın sufi olaraq tanınan Râbiatü’l-Adeviyye” (İstanbul 1970); Ömer Rıza Doğrulun “Hazret-i Râbiatü’l-Adeviyye” (İstanbul 1976); Melih Yuluğun “Serencâmı Râbiatü’l-Adeviyye” (İstanbul, 1980) əsərlərini qeyd etmək olar.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi ilə bağlı yekun olaraq belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, ənənəvi sufi təzkirələri, xatirə və vəqfiyyə mətnlərində Rabiyə əl-Ədəbiyyəyə dair rəvayətlər mövcuddur. Bu mənbələrdə onun həyatı, duaları, nəsihətləri, mistik hal və etikasına dair fraqmentlər nəql olunub. Məlumatlar çox vaxt poetik təsvirlər, axıcı povestlər və əfsanəvi elementlərlə zənginləşdirilmişdir; xüsusən XX əsrdən başlayaraq orientalistlər, islamşünaslar və mistika tədqiqatçıları Rabiyənin intellektual bioqrafiyası, dünyagörüşü, xüsusilə “ilahi məhəbbət” anlayışındakı fəlsəfəsini sistemləşdirməyə çalışmışlar. Bir neçə məqalədə Rabiyənin məhəbbət mistikasının digər fəvqələ-nələrlə – sünnilik, xristian asketizmi, şiə mistik adətləri və ya sufi şeirləri ilə müqayisəsinin aparıldığını şahidi oluruq.

Bütün bunlarla yanaşı, araşdırmada qadın sufi mistikliyinin və qadın mistiklərinin İslam dünyasında rolu çərçivəsində də araşdırılaraq müzakirə mövzusu olmuş, Rəbiyəyə aid hikmətli sözlər, əfsanəvi dialoqlar və poetik fraqmentlər ədəbi-poetik təhlil müstəvisinə çevrilmişdir.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, Rəbiyə əl-Ədəviyyənin məhəbbət mistikası mövzusunda dair müəyyən tədqiqatlar aparılsa da, bəzi məsələlər kifayət qədər müzakirə obyektinə çevrilməmişdir. Bunlar arasında onun müəllifliyi barədə şübhəli mənbələrin elmi-tədqiqatlarla daha dərinlən yoxlanılmasını, məhəbbət mistikasının şəriət və qanuni-etik kontekstdə modern tənqidi analizi, yerli xalqlar arasında Rəbiyə haqqında folklor təsirlərinin tarixi mənbələrə söykənməsi kimi məsələləri qeyd etmək olar.

1. Rəbiyə əl-Ədəviyyənin bioqrafik portreti

Rəbiyə əl-Ədəviyyə real tarixi şəxsiyyətdir, lakin onun haqqında mövcud olan məlumatlar xalq folkloru ilə qarışdığı üçün bəzən, faktların qeyri-səhihliyi ortaya çıxır. Bir çox mənbə, o cümlədən 1993 və 1998-ci illərdə Bakıda nəşr olunmuş “Böyük övliyələr” kitabının müəllifləri R. Dikici və M. Nemət Rəbiyənin həyatı haqqında daha çox rəvayət xarakterli məlumatlar vermişlər. Bu rəvayətlərdən belə məlum olur ki, Rəbiyə Bəsrədə kasıb bir ailədə dünyaya gəlmiş, atasının adı İsmayıl olmuşdur. Müxtəlif möcüzələr onu doğuluşundan ölümünədək izləmişdir – atası həmin gecə Rəsulullahı (s) yuxuda görmüş, uşaqkən küçədə oğurlanıb “altı gümüş” pula satılan Rəbiyənin namaz zamanı başının üstündə yanan qəndili görəndə onu azad etmiş, həcc yolunda ölmüş minik heyvanı duası ilə yenidən dirilmiş və digər hadisələr baş vermişdir. Qul kimi satılan Rəbiyə dövrün zənginlərinin, hətta Bəsrə əmirinin evlilik təkliflərini rədd etmiş, həyatın bütün nemətlərindən imtina etmiş, zahidlik və tərki-dünyalığı seçmişdir (Küçük, Ceyhan, 2007, 380).

Rəbiyə əl-Ədəviyyənin evliliyə münasibəti onun “zöhd” anlayışı və ilahi məhəbbəti hər şeydən üstün tutması ilə sıx bağlıdır. O, evliliyi ilahi eşq qarşısında bir maneə, pərdə kimi qiymətləndirmiş, bu səbəbdən də ondan uzaq durmağa üstünlük vermişdir.

Bəsrə təsəvvüf məktəbinin tanınmış nümayəndələrindən biri olan Əbdülvahid ibn Zeydin Rəbiyəyə evlilik təklifi etməsi ilə bağlı rəvayətdə onun bu təklifə qarşılıq olaraq “Get, özünə özün kimi birini tap. Mənim üzümdə bir arzu əlaməti gördünmü?” – deyə cavab verdiyi bildirilir. Bu cavab Rəbiyənin cismani arzular və dünyəvi bağlardan uzaq durduğu-

nu, yalnız Haqqa yönəlmək prinsipini mənimsədiyini simvolik şəkildə əks etdirir (Attar, 1991, 109-126).

Ədəbi və təsəvvüfi mənbələrdə Rəbiyəyə Həsən Bəsrî tərəfindən evlilik təklifi olunduğu qeyd edilsə də, onun Rəbiyədən, təxminən, yetmiş il əvvəl vəfat etdiyi məlumdur. Bu tarixi uyğunsuzluq həmin rəvayətin etibarlılığını sual altına alır.

Rəbiyəyə evlilik təklifi edənlər yalnız sufi kontingentlə məhdudlaşmırdı. Bəsrə əmiri Məhəmməd ibn Süleyman əl-Haşimi də ona evlilik təklif etmiş, lakin Rəbiyə bu təklifi “Dünyaya bağlılıq əzab, ondan uzaqlaşmaq isə rahatlıq gətirər” sözləri ilə rədd etmişdir. Bu mövqə onun dünyəvi nikahı insanın Haqqa yaxınlığını pozan bir əlaqə kimi dəyərləndirdiyini göstərir.

Rəbiyə ilahi eşqlə davamlı birlik halını ifadə edən “mənavi və ruhani nikah” anlayışını üstün tutmuşdur. O, dünyəvi nikahdan imtina etmiş, yalnız Allahayönəlik bir həyat tərzini seçmiş, bu yolla qadın sufilik tarixində özünəməxsus üstün mövqə qazanmışdır.

Müasir ərəb müəlliflərindən Əbdürrəhman Bədəvi Rəbiyə əl-Ədəviyyənin xristian mistiklərindən təsirləndiyini irəli sürmüşdür. Əbdülmünim əl-Hifni isə bu fikrə etiraz etmiş, İslam və Xristianlıqda “məhəbbət” anlayışının tamamilə fərqli olduğunu bildirmiş, Rəbiyənin “vəhdət əl-vücuda əsaslı ilahi məhəbbət” anlayışını qəbul etdiyini xüsusi vurğulamışdır (əl-Hifni, 1991, 86-96).

Rəbiyənin zöhd hərəkətinin təsəvvüfə çevrilmə prosesində mühüm bir yeri vardır. Onun rəhbərliyi ilə formalaşan təsəvvüfi istiqamətdə qorxu, narahatlıq və hüzn əvəzinə, sevgi, ümid və nikbinlik ön plana çəkilmişdir. Sufi müəlliflər təkcə məhəbbət və eşq mövzularında deyil, həmçinin “tövbə, zöhd, hüzn, razılıq, təvazökarlıq” kimi təsəvvüf anlayışlarının izahında da Rəbiyənin fikirlərinə istinad etmişlər. Onun bu təsəvvüfi hallara dair ortaya qoyduğu mövqə, insanın bütün əməllərinin əsl faili və gerçək mənbəyinin Allah olduğu düşüncəsinə əsaslanır.

Rəbiyənin zöhd və təsəvvüfə gəlişində həmin dövrün görkəmli sufilərindən hesab edilən Həsən Bəsrinin (642–768) rolu olduğu təxmin edilir. O, təsəvvüf məktəbində Peyğəmbər (s) səhəbələrindən sonra gələn ikinci nəsiləndən – “tabiun” adlanan ardıcılardan sayılır. Asketik həyat tərzini keçirən Həsən Bəsrî ətrafına topladığı çoxsaylı sufilərə böyük təsir qüvvəsinə malik idi və hətta sonrakı dövrlərdə əl-Cəhiz və əl-Mübərrəd kimi müəlliflər Əməvilər dönəmində siyasi liderlərin Həsən Bəsrindən sitatlar gətirdiyini qeyd edirlər. Professor A.D. Knış “Müsəl-

man mistisizmi” kitabında Həsən Bəsrinin günümüzədək gəlib-çatmış kəlamlarından ikisini nümunə olaraq göstərir:

“Qəlbinizi daim cilalayın, çünki qəlb tez paslanır” və “Bu dünyanı özün üçün körpü say – üzərindən keç, lakin üstündə heç nə tikmə” (Кныш, 2004).

Təbii ki, Rəbiyə əl-Ədəviyyənin müasirlərindən olan, eyni şəhərdə yaşayan və sufi hərəkatının öndərlərindən sayılan Həsən Bəsidən təsirlənməməsi mümkün deyil. Zahidliyə rəğbət, dünya nemətlərindən imtina, abidlik həyatı kimi ümumi sufi postulatlarından başqa, Həsən Bəsrə və Rəbiyə əl-Ədəviyyəni birləşdirən ikinci çox önəmli məqam mövcuddur – bu da onların mühəddislərə (peyğəmbərin sünnəsini təbliğ edən rəvayətçilərə) qarşı etinasızlığı və hədislərin ötürülməsində tədlisə (istinadsız şərhə) yol vermələridir. Bu məqam çox diqqətçəkici və bidətə gedib-çıxan mübahisəli məsələdir. İman şərtlərinə görə, müsəlman Allahın vəhdaniyyətini, peyğəmbərləri, müqəddəs kitabları, mələkləri, axirəti, qəzavü-qədəri, əqidə şərtlərinə görə isə Quran və sünnəni qəbul etməlidir. Rəbiyə əl-Ədəviyyə Allah-Taaladan başqa sonrakı postulatları ya qəbul etmir, ya da inkarlayır. Bir rəvayətə görə, Rəbiyə demişdir ki, mühəddislərin peşəsi uşaqların tərbiyəsini pozmaq kimi kibrli niyyətlə onları Allahı zikr etməkdən yayındırmaqdır. Peyğəmbər (s) və övlad sevgisi, hətta cənnət rizası və cəhənnəm qorxusu da Allah sevgisindən üstün deyildir.

Rəbiyədən Peyğəmbərə olan münasibətini soruşduqda, *“Allaha məhəbbət mənim qəlbimə elə hakim olmuşdur ki, orada başqasına yer qalmamışdır”*, – deyə söyləmişdir. Qeyd etməliyik ki, bu nöqtəyi-nəzər bəzi sufilərin, özəlliklə Rəbiyənin müasirlərinin “təsəvvüf” anlayışında da nəzərə çarpır.

2. Rəbiyə əl-Ədəviyyənin mistik düşüncə sisteminin fəlsəfi-ürfani təhlili

İlahi sevgi Rəbiyə əl-Ədəviyyə sufizminin bel sütunudur. Bu sevginin mahiyyəti və yaxud onun bu məhəbbətə əsaslanan mistik yanaşması formalaşmaqda olan İslamın ortodoksal prinsiplərinə əsaslanır. Baxmayaraq ki, Rəbiyə əl-Ədəviyyədən yazılı ədəbiyyat nümunəsi qalmamışdır, onun dini görüşlərinin təhlili bəzi mülahizələr irəli sürməyə imkan verir.

Mənbələrdə, adətən, onun dostları və ya müsafirləri ilə söhbətlərindən, suallara verdiyi cavablardan fraqmentlər göstərilir. Daha dəqiq mənbə isə sufi bioqrafı Əttarın Rəbiyənin dua və nəsihətləri

barədə yazdıqlarıdır. Əttar Rabiyyənin gecələr evinin damında etdiyi duaları belə təsvir edir: *“Ey Rəbbim! Ulduzlar işıq saçır, insanların gözləri qapanmışdır, əmirələr qapılarını bağlamışdır və hər kəs öz sevgilisinin qoynundadır. Mən isə yalnız Səninləyəm!”*.

Digər bir duasında isə Rabiyyə Allaha belə yalvarır: *“Ey mənim Rəbbim, əgər mən Sənə cəhənnəm qorxusu üzündən dua edirəmsə, məni odda yandır! Əgər cənnət həvəsi ilə itaət edirəmsə, məni cənnətə buraxma! Mən Sənə Sənin Özünə görə yalvarıramsa, Sənin gözəl surətini görməkdən məni məhrum etmə!”* (Küçük, Ceyhan, 2007, 381).

Sonrakı mənbələr Rabiyyə əl-Ədəviyyənin ənənəvi asket və mistik ifadələrinin daha çox tövbə, şükür və təcəllə ilə bağlı olduğunu sərgiləyir. Bir insanın möminlik və ruhanilik həyatına keçmə istəyi barədə onun rəyi belədir ki, insan belə bir qərar verə bilər, lakin bu istəyin uğuru, yaxud iflası yalnız Allahın iradəsinə bağlıdır. *“Allah tövbə izni vermədikcə və tövbələri qəbul etmədikcə, kim tövbə edə bilər ki? O sənə tərəf dönmədikcə, sən Ona tərəf dönə bilməzsən”* (Qüşeyri, 1966, 192).

Özünü tam şəkildə Allaha təslim etmiş Rabiyyə Rəbbinin yaratdıqlarına qarşı sonsuz bir laqeydlilik və etinasızlıqla yanaşır. Gözəl bir yaz səhərində onu təbiəti seyr etməyə çağıran sufi müridlərinə *“Yaxşı olar ki, nəzərlərinizi daxilinizə çevirib, Yaradanı orada axtarasınız. Mən ruhumda tapdığım Yaradanımı seyr etməyi Onun yaratdıqlarını seyr etməkdən üstün tuturam”*, – deyir. Ondan cənnət haqqında soruşduqda, Rabiyyə bugünümüzə qədər gəlib-çatmış məşhur aforizmi ilə cavab verir: *“Əvvəl qonşu (Allah), sonra ev (cənnət!)”* (əl-car summa əd-dar) (Küçük, Ceyhan, 2007, 381).

Böyük filosof və ilahiyyatçı Qəzali Rabiyyə əl-Ədəviyyənin lirikasını şərh edərək belə qənaətə gəlirdi ki, bu həyatda Allahı kəşf etməyən axirətdə Ona qovuşa bilməz. Yerdə Allahı tapmayan göylərdə Onu görə bilməz. Dünya həyatında Allaha yaxın olmayan, qiyamətdə Ondan uzaq qalar.

Rabiyyə əl-Ədəviyyə özünü bu dünyada tənha və yad hesab edirdi, o, bütün varlığını gələcək ölümünə, ilahi səadətə qovuşacağı məqama hazırlayırdı. Ondan abidliyin bu yüksək mərhələsinə necə nail olduğunu soruşduqda, cavabı beləydi: *“Dünyanın bütün qayğılarından azad olaraq, əbədi olanla dostluq edirəm!”*.

Rabiyyə əl-Ədəviyyənin “təsəvvüf” anlayışı Əbu Talib əl-Məkki, Kuşeyri, Sührəvərdi, Qəzali və Muhyiddin İbn Ərəbi kimi sufi müəlliflər tərəfindən müxtəlif şəkillərdə şərh olunmuşdur. Əbu Talib əl-Məkki

özünün məşhur “*Qutul-qulub*” (“Qəlblərin qidası”) əsərində Rəbiyəni Sufyan əs-Səvridən daha yüksək məqamda dəyərləndirərək, onu “Al-lahla dostlu” adlandırır.

Rəbiyə ilə Həllacın “ilahi eşq” anlayışları bir-birinə bənzəyir. Həllac bu yolda bir addım daha irəli gedərək, Allahı sevən insanın eşq uğrunda özünü fəda etməsini müdafiə edir. İbn Ərəbi isə Rəbiyənin Əbdülqadir Geylani və Şibli ilə eyni mənəvi məqamda olduğunu bildirir və bu məqamı yalnız ibadət və sevgisini Allaha həsr edənlərin məqamı kimi səciyyələndirir.

Rəbiyə əl-Ədəviyyə adı həm İslam, həm də Qərb mədəniyyətində ilahi məhəbbətin simvoluna çevrilmişdir (Məkki, 1996, 112-113).

A. Knış doğru olaraq təsbit edir ki, bu ifadə və aforizmlər İraq və Suriya mistik hərəkatının bütün üzvlərinə, o cümlədən Rəbiyənin müasirləri olan sufi və dərvişlərə şamil edilə bilər. Yalnız Rəbiyəni başqalarından fərqləndirən cəhət səmimi və təmənnəsiz ilahi sevgi (məhəbbət) və dostluq (üns) hissidir. Bu duyğuları ona aid olduğu zənn edilən şeirlərində görmək mümkündür:

Mən Səni qəlbimin sultanı etdim,

Canım (bədənim) isə həmsöhbətlərimə verilmişdir.

O, müsafirləri sevinclə qəbul edir,

Lakin qəlbimin həqiqi müsafiri yalnız Sənsən (*tərcümə səthidir – Q.C.*).

Qəzali sufi şairin misralarındakı mənənin ikili mahiyyət daşdığına önə sürür. Rəbiyənin sevgisinin birinci mərhələsi nemətləri Yaradana olan məhəbbət və Ona yaxınlaşmağın səadətidir. İkinci mərhələ daha önəmlidir – müasirlərinin teosof mülahizələrindən xeyli irəli gedən Rəbiyə ehtirasla ilahi sevgilisinə qovuşmağı (vəsl) arzulayır. Şeirlərinin birində dedi ki, “*Mən yalnız Səninlə bir olmağı arzu edirəm, bu mənim yeganə məqsədimdir*” və yaxud “*Varlığımıza son vermişəm və öz mənim içimdə bitirmişəm. Bu yolla Allaha qovuşmuşam və yalnız Ona məxsus olmuşam*”.

Sufi ədəbiyyatı Rəbiyə əl-Ədəviyyəni ilahi sevginin təbliği ilə təcəllə doktrinasını birləşdirən ilk həqiqi təsəvvüf yolçusu hesab edir. Təcəllə doktrinasına görə, Allah tərəfindən seçilmişlərə Onu görmək bu dünyada nəsb olmuşdur. Rəbiyə əl-Ədəviyyənin məhəbbət mistikasını İslam fəlsəfəsinin mahiyyətinin inikası ilə əlaqələndirmək cəhdləri yalnız teosofistlər tərəfindən qəbul olunmuş, bir sıra müəlliflərə görə, qismən qədəriyyə cərəyanına aid edilmişdir.

Maraqlıdır ki, Rabiyyə əl-Ədəviyyənin şəxsiyyətinə maraq xristian dünyasında daha çox olmuşdur. XVI əsrdə fars dilində Əflakinin “Ariflərin hekayəti” (“Mənaqibül əlarifin”) əsərinin tam təqlidi 1854-cü ildə Parisdə nəşr olunan “Cənab de Juanvilin xatirələri” (“Memories du sieur de Joinville”) kitabında – Rabiyyənin həyatının müəyyən səhifələrinin idealizə edilmiş formasında öz əksini tapır. Fransız yepiskopu Jan-Pyer Kamyu da öz moizələr kitabında Rabiyyənin timsalında Yaradana saf məhəbbətin nümunəsini təsvir etmişdir.

Nəticə

Rabiyyə əl-Ədəviyyənin həyat və irsi ətrafında aparılan geniş və çoxşaxəli təhlillər əsasında belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, o, yalnız qadın sufilər arasında deyil, ümumilikdə, təsəvvüf tarixində dönmüş yaradan, zöhdün sevgi ilə əvəzlənməsində mühüm rol oynamış, ortodoks İslam çərçivələri daxilində özünəməxsus mistik irfan dünyası qurmuş ilk böyük simalardan biridir. Rabiyyənin həyat yolunun – yetimlik, köləlik, azadlıq və zöhdəyönəlik yaşayışın – onun mənəvi yetkinliyinin formalaşmasına təsirsiz ötüşmədiyi aydındır. Bu yolun hər mərhələsi onun Allaha qovuşma arzusu ilə iç-içə keçmiş, o, zöhd həyatını təkcə dünya nemətlərindən imtina yox, eyni zamanda, ilahi eşqə çatmaq üçün vasitə kimi mənalandırmışdır.

Rabiyyə əl-Ədəviyyə asketik ənənəni, sadəcə, zahidlik çərçivəsində dəyərləndirməmiş, onu metafizik və ontoloji bir mənə ilə zənginləşdirmiş, Allaha duyulan məhəbbəti ibadət və itaətin mərkəzinə yerləşdirmişdir. Onun məşhur dualarında cənnət arzusu və cəhənnəm qorxusundan uzaq, sırf Allahın zati gözəlliyinə yönələn bir ibadət modeli təqdim olunur ki, bu da onun təsəvvüf tarixində “məhəbbət mistikasının banisi” kimi tanılmasına səbəb olmuşdur.

Rabiyyənin “cariyyə” statusundan “tacür-rical” (kişilərin tacı) kimi yüksək mənəvi məqama ucılması onu zöhd, ibadət, ilahi məhəbbət və özünütəqva vasitəsilə Tanrıya yaxınlaşdıran bir qadın sufi nümunəsinə çevirir. O, “klassik sufi anlayışında mühüm olan “fəna” (özlüyündən fani olmaq) və “bəkə” (Allahla qalmaq) hallarını həyatı ilə təcəssüm etdirir. Onun haqqında nəql olunan əhvalatlar və təsəvvüf klassiklərindəki mövqeyinə əsasən, Rabiyyənin sufilik tarixində ideoloji-metodoloji baxımdan dərin təsir buraxdığı məlum olur. Bu təsir sonrakı sufi nəsillərində – Həllac, Cüneyd, Bəstami, Zünnun kimi böyük sufilərin təlimlərində də özünü büruzə verir.

Rəbiyə, həmçinin qadının İslam mənəviyyatında aktiv iştirak imkanlarını nümayiş etdirmiş, dini-ictimai cinsiyyət fərqliliyinə qarşı mistik və mənəvi mövqə sərgiləmişdir. Onun “ilahi sevgidə cins deyil, sırf ruh vardır” düşüncəsi, təqvası və şüur səviyyəsi kişi sufilərlə eyni, bəzən daha üstün məqamlarda qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur.

Yekun olaraq onu da qeyd edək ki, Rəbiyə əl-Ədəviyyə yalnız İslam mistik düşüncəsi üçün deyil, eyni zamanda, Qərb xristian mistikası ilə müqayisə ediləcək qədər universal bir simadır. Marqarit Smisdən Annamariya Şimmelə, Əbdürrəhman Bədəvidən Süruradək bir çox müasir tədqiqatçının Rəbiyə haqqında elmi araşdırmaları onun həm Şərq, həm də Qərb mistik irsində önəmli yer tutduğunu ortaya qoyur.

Nəticə olaraq, Rəbiyə əl-Ədəviyyə təlimi – Allaha olan təmənnəsiz məhəbbətin, dünya bağlılığından azadlıq idealının və mənəvi kamilliyin zirvəsinə aparən sufi yolunun nadir bir nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Onun irsi müasir dövrdə də dinin fərdi mənəviyyat, sevgi və ruhani azadlıq üzərindən interpretasiyası baxımından aktual olaraq qalır. Rəbiyənin düşüncə xətti müasir təsəvvüf fəlsəfəsində insanın Allaha münasibətini qorxu və rituallardan uzaq, dərin və saf bir eşq platformasında yenidən düşünmək üçün önəmli bir epistemoloji açar təqdim edir.

Ədəbiyyat

Əbdülhəlim əbu Şəqqə (2014). Peyğəmbər dövründə qadın azadlığı. Tərcümə: Elvüsal Məmmədov. I cild. Bakı: İdrak.

Əttar Fəridəddin (2011). Təzkirətül-övlia, tərtibçi: Nəzakət Məmmədli, elmi redaktor: Azadə Musayeva, Bakı: Elm və təhsil.

Əliyev R. (1999). İslamda ailə və nikah münasibətləri / R. Əliyev Bakı: İrşad.

Quranda möminlərin xüsusiyyətləri (2019). Tərtibçi i.f.d. A.Qurbanov. Bakı: İpək yolu.

Məmmədzadə İlham (2020). Bir daha fəlsəfə haqqında. Bakı: Elm və təhsil.

Məmmədli S. (2020). İnsan: təhlili bitməyən varlıq. Bakı: Nurlar.

Məmmədov A. (2001). İslamda əsas sosial-fəlsəfi anlayışlar. Bakı: Nafta Press.

Abdülkadir el-Bağdadi (2005). Mezhepler Arasındaki Farklar / Bağdadi – Ankara: TC Diyanet Vakfı yayınları.

- Bayrakdar Mehmet (2003). İslam Felsefesine Giriş / M. Bayrakdar - 5. Baskı. Ankara: TC Diyanet Vakfı yayınları.
- Küçük Hülya, Ceyhan Semih (2007). "Râbia el-Adeviyye", TDV İslam Ansiklopedisi, cilt 34, İstanbul: İSAM. səh. 380-382.
- İbn Rüşd (1996). Bidayətü'l-Müctəhid və Nihayətü'l-Muqtəsəd, I cild, Beyrut: "Dar al-Fikr".
- İmam Gazali (1968). Abidler Yolu (Münhacül Abidin). İstanbul: Dede Korkut yayınları:1
- Nigel Warburton (2015). Felsefeye giriş. 7. Baskı. İstanbul: ALFA.
- Ал-Баша Абдель Рахман Раафат (1993). Эпизоды из жизни асхабов. Каир: аз-Захра. Первая книга.
- Зарринкуб А. Хосейн (2004). Исламская цивилизация (пер. с фарси). Москва: Андалус.
- Кая М (2010). 250 хадисов с комментариями. Стамбул: Изд. Эркам.
- Кныш А.Д. (2004). Мусульманский мистицизм / А. Кныш. – М-СПб: Диля.
- Мец А. (1973). Мусульманский Ренессанс. Москва: Наука.
- Семенкин Н.С. (1986). Философия богоискательства. Москва: Политиздат.
- Хашем, Ахмад Омар (2005). Золотая середина Ислама. Каир: Центр иностранных языков Каирского Университета.
- Цветков П. (1912). Исламизм: Мухаммед и Коран. Асхабад.
- Шюон Ф. (1994). Понять Ислам // Главы из книги в журн. «Вопросы философии» - № 7-8.
- Ahmed Leila (1992). Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate, Yale University Press.
- Bünyadzadə Könül (2020). "The Sufi Phenomenology of Love Based on the Thoughts of Rabia Al-Adawiyya and Edith Stein", International Journal of Islamic Thought, December 2020, 12 (1):27-33)
- Cornell Rkia Elaroui (2019). "Rabi'a From Narrative to Myth: The Many Faces of Islam's Most Famous Woman Saint, Rabi'a al-'Adawiyya", Londra: Oneworld Academic.
- Joseph Schacht (1964). An Introduction to Islamic Law, Oxford University Press, 1964.
- Mernissi Fatima (1991). The Veil and the Male Elite: A Feminist Interpretation of Women's Rights in Islam, Perseus Books.

Mirghaderi Seyyed Fazlollah, Habibollah Hosseini Mirabadi, Leila Dehghaninin (1403). "Divine Love in Rabi'ah Adawiyya's Thought and Its Comparison with the Poems of Hafez Shirazi". *Dil Sənəti* rüblük jurnalı, cild: 9, №: 2.

Bədəvi, Əbdürrəhman (1962). "Şəhîdetü'l-İşki'l-ilâhî: Râbi'atü'l-Adəviyyə", Kahire.

əl-Hifni, Abdülmünim (1411/1991). əl-Âbidətül-hâşi'a Râbi'atü'l-Adəviyyə: İmâmətül-âşiqîn vəl-maḥzûnîn, Qahirə: (səh) 86-96.

əl-Quşeyri, Abdülkərim bin Həvâzin (1385/1966). ər-Risâle (naşir. Abdülhalîm Mahmûd – Mahmûd bin Şərif), Qahirə.

əl-Məkki əbu Talib (1996). Qütü'l-qülûb, Beyrut, II, 112-113.

Fəridüddin Attar. (1991). Təzkirətül-evliya (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul, (səh) 109-126.